

JUHÁSZ ADRIENN LILLA

Versengő etnopolitikák és megosztás Koszovóban

A szerb-albán metanarratíva-konfliktus¹ háttérében az etnikai és a területi ellenőrzés mechanizmusai feszülnek egymásnak: a földterület piaci értékét megsokszorozta a végső tulajdonosi pozícióért folytatott versengés, szerb részről a megosztás, albán részről a területi integritás jegyében. A tanulmány azt vizsgálja, hogyan alakultak ki és milyen dinamikát képeznek az e versengés szolgálatába állított etnicizált gyakorlatok és politikák. Továbbá azt is vizsgálja, hogyan szegmentálják Koszovó társadalmi képét a többi kisközösség adaptív mikrostratégiái, amelyek célja a létező struktúrákba való beilleszkedés, vagy illeszkedő struktúrák létrehozása.

Az informális struktúrák és adaptív mechanizmusok kiépülése

A kommunista rezsim összeomlását követően, az 1980-as évek végétől, illetve az 1990-es évek elejétől a koszovói hatalmi struktúrák szerbesítése jegyében a mилошевиći bábfigurák nagy sebességgel számolták fel a helyi tulajdonosi rendszerek, és a társadalmi biztonság minden formáját. Az albánok számára bezárultak a közintézmények kapui, megszűntek a munkahelyek, az egészségügyi ellátás, megvonták a társadalombiztosítást. A termelő struktúrák, valamint a mezőgazdasági területek többnyire

---

¹ A Koszovóhoz kötődő, a szerb és albán politikai elitek által is követelt (egymást kizáró) történelmi-kulturális mítoszok, előjogok, folytonosságok narratív újratermelése és konfliktusa, illetve az ebbe a keretbe ágyazott etnicizált konfliktusnarratíva, mint a mindennapi társadalmi interakciók normatív kerete.

a szerb állam tulajdonába kerültek, és az albánokkal szembeni intézményes diszkriminációval jelentősen korlátozódtak mind a munkavállalási lehetőségek, mind a mozgásszabadság.² A válságot elkerülendő, ugyanezzel a sebességgel a vezető funkciókból kiszorított és illegalitásba kényszerült albán tisztségviselőkből és elitből informális kormányzat³ alakult. A Koszovói Kommunista Párt (KKP) számos kisebb pártra esett szét, amelyek közül a legbefolyásosabb szerveződésnek az 1989 decemberében, a főleg tudományos elitből alakult LDK (Koszovói Demokratikus Liga/*Lidhja Demokratike e Kosovës*) bizonyult, ez szívtá fel ugyanis a KKP tagságának java részét (köztük Ibrahim Rugovát is, aki LDK-alapító, majd pártvezető lett). Így a száműzetésben tevékenykedő kormány is az LDK vezetésével jött létre. Kiépültek a hivatalos belgrádi mellett párhuzamosan létező informális társadalmi struktúrák⁴ is, amelyek fenntartá-

² Marina Blagojević: The Migration of Serbs from Kosovo during the 1970s and 1980s – Trauma and/or Catharsis. In: Nebojša Popov (ed.): *The Road to War in Serbia*. Budapest, CEU Press, 2000.

³ Az 1991. szeptember 30-án kikiáltott Koszovói Köztársaság élére Ibrahim Rugovát választották. Az LDK új politikai struktúrákat és gyakorlatokat vezetett be a függetlenség fokozatos kivívásának céljával. Mivel a szerb haderőt a boszniai és horvátországi események kötötték le, ezért Koszovóban a katonai rendőrség csak akkor avatkozott be, amikor túl messzire ment a politikai szervezkedés (pl. az 1992-es parlamenti választásokat követően, a képviselők összeülését akadályozandó).

⁴ Lásd: Jasminka Udovički: Neither War Nor Peace. In: Jasminka Udovički & James Ridgeway (eds.): *Burn This House – The Making and Unmaking of Yugoslavia*. Durham & London, Duke University Press, 2000. Alternatív finanszírozási források kiépítésére azért volt szükség, mert az árnyékstruktúrák folyamatos működésének fenntartásához, valamint az alapvető közszolgáltatások ellátásához egy idő után kevésnek bizonyult a diaszpórákban élő tehetősebb mecénások támogatása (a „Haza hívószava” alapítványok). A párhuzamos intézmények között az oktatás emésztette fel a legtöbb erőforrást. A hivatalos szerb intézmények árnyékában Koszovó-szerte 418 albán nyelvű általános iskola, 65 középiskola üzemelt kb. 20 ezer oktatóval. A teljes tananyagot meg kellett változtatni, ráadásul úgy, hogy hivatalosan nem működtek albán tudományos intézetek. Forrás: Udovički (2000) i. m. A saját oktatási és egészségügyi „intézmények” gyakran magánházaknál, vagy félreeső mezőgazdasági épületekben működtek; a tanárok 1991 márciusa után fizetést gyakorlatilag alig, vagy egyáltalán nem kaptak. Forrás: Tim Judah: *War and Revenge*. New Haven & London, Yale University Press, 2000. 61–69. Az esetlegesség azonban nyilvánvalóan a minőség rovására ment. Az íly módon szerzett végzettségeket és diplomákat szinte sehol nem ismerték el. A Koszovói Köztársaság bélyegzőjével kiadott könyvek, illetve az egész oktatási struktúra ugyanakkor a függetlenségi küzdelem jelképévé váltak.

sára árnyékgazdaság szerveződött.⁵ Saját kulturális központok, egészségügyi és oktatási intézmények jöttek létre, szegregált (de nem hermetikusan elzárt) működéssel, miközben a koszovói szerbek és montenegróiak továbbra is a hivatalos állami struktúrákat és intézményeket használták.⁶ A tulajdonviszonyok is teljes mértékben átrendeződtek, ugyanis a párhuzamos társadalmi és intézményi lét teremtette jogrendi vákuumban a magán- és az állami tulajdon kérdésében is a jogbizonytalanság, illetve a jogok érvényesíthetőségének hiánya (az etulajdonítás veszélye) vált jellemzővé. Mindez virágzó piacot teremtett az ingatlanmaffia és a biztonsági őrszolgálatok számára.⁷ Az 1990-es évek második felében a főleg bűnözőkből, dezertőr katonákból, rendőrökből alakult UÇK⁸ színre lépésével ezekbe a párhuzamos és informális struktúrákba épültek be (a porózus határokat kihasználva) az Albániából érkező fegyver-, drog-, emberkereskedelmet bonyolító, rendkívül kiterjedt csempészhalózatok.⁹

A koszovói árnyékgazdaság vertikumába funkcionálisan betagozódó szereplők Michael Pugh-féle tipológiája¹⁰ azt mutatja, hogy az informális hálózatok és csoportok a társadalom szövetébe mélyen beágyazódva léteztek és léteznek. Pugh ezen szereplők három, viszonylag jól elkülöníthető, de egymással szimbiózisban (vállalkozásban) tevékenykedő típusát különíti el: a gazdasági lehetőségeket (újra)elosztó szervezett bűnözői körök és maffiafőnökök; a korrupcióból és csalásból vagyonosodó gazdasági és közéleti figurák; valamint az ezen struktúráktól függő, adaptív

⁵ Ezt a folyamatot az albániai konfliktus 1997–98-ban tapasztalt erőszakosítása és a civil fegyverkezés is erősítette. A magánkézben lévő fegyverek jelentős része a csempésztúvonalakon keresztül Koszovóba került. Lásd: Stephanie Schwandner-Sievers: The enactment of 'tradition' – Albanian constructions of identity, violence and power in times of crisis. In: Bettina E. Schmidt & Ingo W. Schröder (eds.): *Anthropology of Violence and Conflict*. London & New York, Routledge, 2001.

⁶ A Pristinai Egyetem teljes mértékben szerb egyetemévé vált.

⁷ Tom Gallagher: *The Balkans in the New Millennium – In the shadow of war and peace*. London & New York, Routledge, 2005. 157. Nem volt ritka jelenség, hogy ugyanarra a földterületre vagy ingatlanra két, több „tulajdonos” is igényt tartott.

⁸ Koszovói Felszabandítási Hadsereg/*Ushtria Çlirimtare e Kosovës*. Az első nagyobb volumenű UÇK-akciók 1995–96-ban voltak. Az UÇK mellett, vele rivalizálva léteztek más fegyveres szervezetek is, közöttük a legjelentősebb az Ahmet Krasniqi-vezette Koszovói Fegyveres Erők (FARK/*Forcat e Armatosura të Republikës së Kosovës*).

⁹ A koszovói területvédelmi egységeket a szerb haderő 1989-ben felszámolta, ezért a harcosok felfegyverzését az egész Jugoszláviát sújtó embargó idején csempészet útján lehetett megoldani.

¹⁰ Idézi: Francesco Strazzari: L'Oeuvre au Noir: The Shadow Economy of Kosovo's Independence. *International Peacekeeping*, 15:2, 2008. 155–170.

megélhetési mikrostratégiákat folytató egyének, csoportok, családok.¹¹ Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy a társadalom szinte valamennyi szegmense kriminalizált lenne, hanem csupán azt, hogy sok helyütt egész közösségek megélhetése és léte függött és függ még ma is az informális struktúráktól. Míg a fizikai biztonság letéteményesei a csempész- és feketekereskedelmi hálózatokat fenntartó elitek,¹² addig a társadalmi ellenőrzés mechanizmusai elsősorban a családi és klán-kötevényeken alapulnak. Vagyis hagyományosan a családi és nagycsaládi struktúrák gondoskodnak a fiatalok¹³ társadalmi integrációjáról, a közvetlen közösségben betöltött szerepük kijelöléséről. Presztízs nyilvánvalóan azokhoz a pozíciókhoz társul, amelyek a család helyben történő boldogulását anyagilag és társadalmilag is lehetővé teszik, ez pedig (a krónikus munkahelyhiányból eredően) vagy a tanult fiatalok nyugat-európai munkaerőpiacon való elhelyezkedését, vagy az informális hálózatokba, illetve a fegyveres magánhadseregekbe való beágyazódását jelenti.

A diszkrimináció ugyanakkor visszafelé is működött, aminek következtében a szerbek és montenegróiak váltak végül a koszovói szociális és gazdasági helyzet drasztikus romlásának legnagyobb vesztesévé.¹⁴ Az etnikai határvonalak megerősödésével nem volt lehetőségük ugyanis bekapcsolódni a nagycsaládi, családi együttműködéssel és a rendkívül hatékonyan szervezett önszegély-rendszerrel fenntartott helyi albán informális struktúrákba. A jelentősen megcsappant, de területileg jobban koncentrálódó szerb közösségek a helyzet normalizálódásával maguk is megkezdték informális társadalmi struktúráik és hálózataik kiépítését, amely főleg a szerbiai összeköttetéssel nem rendelkező településeken vált különösen jelentőssé.

¹¹ Lásd még: Schwandner-Sievers (2001) i. m.

¹² A hozzájuk kapcsolódó biztonsági szolgálatokon, paramilitáris, vagy egyéb fegyveres erőkn keresztül.

¹³ A Koszovói Statisztikai Hivatal adatai alapján rendkívül magas a fiatalok aránya az ösztársadalmon belül: 0–14 éves korig 33%, a 15 és 64 év közöttiek aránya 61%. Series 1: General Statistics – Kosovo in figures 2007. Enti i Statistikës të Kosovës <http://www.ks-gov.net/ESK/>

¹⁴ Robert Bideleux & Ian Jeffries: *The Balkans – A Post-communist History (Kosova: The Forging of a Nation and a State)*. London & New York, Routledge, 2006 és Judah (2000) i. m. 81–82. Az albán családok a kiterjedt diaszpóráknak köszönhetően könnyedén hozzájutottak az értékálló nyugat-európai valutákhoz, aminek köszönhetően nem érintette őket az 1990-es évek közepén elharapódzó szerbiai hiperinfláció.

1999-től, az 1998-as elsőpró szerb offenzívát, majd a NATO légitámadásokat és a szerb fegyveres erők koszovói kivonulását követően a politikai vákuumot az UÇK Hashim Thaçi-féle ága igyekezett kitölteni egy ideiglenes kormányzat felállításával. Ez a kísérlet azonban kudarcba fulladt, ugyanis az UÇK-n belül nemigen létezett olyan hatalomközpontosítás,¹⁵ amely lehetővé tette volna az LDK-éhoz hasonló társadalmi legitimitációt. Sőt, 1999 második felében az UÇK helyi elitjeinek erősödésével, és kihasználva a Koszovó-szerbe uralkodó felfordulást,¹⁶ az anyagi forrásokat biztosító alvilági és csempészhálózatok annyira megerősödhettek, hogy sikeresen biztosították a fegyverutánpótlást a szerbiai Preševo-völgybeli UÇPMB¹⁷ felkelőinek.

Ebben a helyzetben az 1999-es főhatalomváltást követően az intézményépítés alapjait érintő egyik legfontosabb kérdés az volt, hogyan viszonyuljanak a jogállamiságot és jogrendet zászlajukra tűző nemzetközi protektor-intézmények a koszovói társadalmi valóságokhoz, valamint a fennálló elitstruktúrákhoz. A Koszovóba települő masszív nemzetközi civil jelenlét a helyi elitiek szelektív kooptációjának gyakorlatát folytatta, és akarva-akaratlanul tovább virágoztatta a fekete- és szürkegazdaságot.¹⁸ A nemzeti alapon szerveződő KFOR viszonyulásában szintén a szelektivitás érvényesült, amelyet részben a „*security first*”-doktrína,¹⁹ részben

¹⁵ Lásd: Gallagher (2005) i. m. 150. Thaçi népszerűségét és legitimitását jelentősen megtépták a különböző UÇK-frakciók és vezetők (törvényen kívüli vezetők – *kaçak*) által a helyi lakosság ellenében elkövetett atrocitások, kisajátítások, eltulajdonítások. Thaçi későbbi felemelkedését (és népszerűségét) mégis az tette lehetővé, hogy óriási szerepe volt a Drenica-völgy felszabadításában és UÇK-bázissá alakításában. Drenica teremtett összekötő folyosót az Albániából érkező csempészek, fegyverszállítványok, utánpótlás számára. Adem Jashari főhadiszállása szintén a Drenica-völgyi Prekazban volt, illetve Drenicát a kapcsolódó mítoszok és legendák a függetlenségért tett véraldozat jelképévé emelték.

¹⁶ Az elszaporodó erőszakcselekmények, bosszúhadjáratok, elsősorban a szerbeket, montenegróiakat, romákat és gorániakat célozták. A romák ismétlődő célponttá válását az albánok szemében elsősorban az motiválja, hogy a háború idején (az éppen aktuális főhatalom) szerb erőket támogatták. A roma vezetők interpretációjában mindez a szükség kényszereként jelenik meg, és nem etnikai motivációként.

¹⁷ Presevo, Medvedja és Bujanovac Felszabadítási Hadserege/*Ushtria Çlirimtare e Preshevës, Medvegjës dhe Bujanocit*.

¹⁸ Bideleux & Jeffries (2006) i. m. 571.

¹⁹ A „*security first*”-doktrína értelmében a KFOR-kontingensek személyi állománya biztonságának a garantálása az elsődleges feladat egy bevetés során. Irene Bernaubéu: *Laying the Foundations of Democracy? Reconsidering Security*

a struktúrák érintetlenül hagyásának szándéka motivált.²⁰ Ennek hátterében az állt, hogy a szokásjogra, illetve a szokásjog politikai rendszertől független folytonosságára²¹ való hivatkozással az üzleti szférában is „legitimációt nyertek” a leszámolások, valamint a tradíciók adtak magyarázatot arra is, hogy miért lapul löfegyver a párnák alatt szinte minden háztartásban.²² Mindez az „érinthetetlenek”, és a rivális hatalmi koncentrációk és klánok számára még 1999-ben is elegendő mozgásteret nyújtott függőben lévő ügyleteik elrendezéséhez.²³ A szerbek, romák, montenegróiak, goránik elleni, illetve rivális albán csoportok közötti erőszakcselekmények és bosszúhadjáratok ennek eredményeképpen kezdetben megsokszorozódtak, majd fokozatosan visszaszorultak, részben áttevődtek a formális politika dimenziójába, annak eszköztárával.

Nyilvánvaló (mivel nem passzív befogadó közeggel találkoztak), hogy a lokális társadalmi valóságok visszahatottak a protektor-intézmények gyakorlataira, arculatára, adminisztratív mechanizmusaira, lehetőségeinek körére. Ez tükröződik többek között abban is, hogy a kormányzó testületek – igazodva a helyi hagyományokhoz – ritkán alkalmaznak nőket vezető funkciókban, illetve ez lehetséges fel a koszovói rendőrségi gyakorlatban is. A KPS (Koszovói Rendőri Szolgálat/*Shërbimi Policor i Kosovës*)²⁴ a közösségi rendfenntartás elvére épül, vagyis olyan problémamegoldó szolgáltatóként működik,²⁵ amely a helyi közösségekbe ágyazódva kezeli a legkülönbözőbb konfliktusokat. Mindez a gyakorlatban befelé megengedő és rugalmas rendfenntartói mechanizmusokat eredményez a már kialakult közösségi megélhetési stratégiákkal

---

Sector Reform Under UN Auspices in Kosovo. *Security Dialogue*, vol. 38., No. 1., March 2007.

²⁰ Gallagher (2005) i. m. 150.

²¹ A szokásjogi rendszer, a *kanun*, illetve a vérbosszú intézménye. Lásd bővebben: Dobos Edgár a lapszámban megjelenő tanulmányát.

²² Íratlan szabály ugyanis, hogy a család férfitagjainak fegyverrel kell rendelkeznie, ami krízishelyzetben vagy konfliktus esetén a párnák alól kikerülve a család legbecesebb értéktárgyává avanszál.

²³ Strazzari (2008) i. m. 1991-ben is történtek kísérletek a vérbosszú által megosztott különböző társadalmi szegmensek, klánok, családok megbékéltetésére, és a szerb elnyomással szembeni egység megteremtésére. Forrás: Udovički (2000) i. m.

²⁴ A koszovói EBESZ-misszió (OMIK) már 1999 szeptemberében elkezdte szervezni a KPS-t és a kiképzést. A KPS az UNMIK rendőrség monitoringja alatt áll, illetve a KFOR speciális multinacionális egységével is koordinál.

²⁵ Community Police / Kosovo Police Service. <http://www.kosovopolice.com/english/Comunity.html>

(ideértve a „puha” kriminalitást is) és kiépült elitstruktúrákkal szemben. A KFOR határszolgálata, valamint a KPS különböző egységei nem is elsősorban a legális termékek illegális kereskedelmére épülő hálózatok felszámolására, hanem az ember-, drog- és fegyvercsempészet elleni fellépésre összpontosítanak. Nehézséget jelent azonban, hogy ez utóbbiak gyakran a legális javak csempésztútvonalait veszik igénybe. Északon a fő útvonalak a Zubin Potok-Leposavić által határolt zöld zónában húzódnak,²⁶ míg délen Prizren térsége²⁷ szívja fel a hálózatok jelentős részét, és a csempészet a helyiek fő megélhetési forrását jelenti. A hálózatokat ellenőrzés alatt tartó vállalkozók a határmechanizmusokon keresztül gyakorolnak informális autoritást: jövedelem-újraelosztókká, áramszolgáltatókká, az egészségügyi ellátás szervezőivé²⁸ és közszolgáltatások fenntartóivá²⁹ válnak. A határok intézményesítése és lezárása Koszovó államiságának formalizálódásával ugyanakkor jelentősen megnövelte a csempészés kockázatait és költségeit.³⁰

Enklávésítés és a megosztás politikái

A főhatalomváltás nagy szerepet játszott a Koszovóban jelenleg hivatalosan használt etnonímiáknak³¹ az 1981-es népszámlálási kategóriákhoz³² képest tapasztalt módosulásában, sőt kicserélődésében is. Kialakultak azok a gyakorlatok, technikák, amelyekkel a szórványok, etnikai szigetek hosszabb ideig életben tarthatók. A nominálisan egy-két százalékot kitevő szórványetnikumok (askáli, egyiptomi, roma, illetve magjupi, gabeli, bosnyák, török) elitjei számára is politikailag kifizetődővé vált az

²⁶ Economic News. UNMIK Media Monitoring. Friday, 19 October, 2007. http://www.euinkosovo.org/upload_economic/Economic%20News%2019%20October.doc

²⁷ Vitina és Tansušević a fő elosztóközpontok.

²⁸ Strazzari (2008) i. m.

²⁹ Az oktatási és egészségügyi intézmények energiaellátásának folytonosságát csak csempésztett generátorokkal lehetett megoldani például.

³⁰ Strazzari (2008) i. m.

³¹ Albán, szerb, askáli, egyiptomi, török, bosnyák, goráni, valamint roma. A romák többsége szerbül, az askáli és egyiptomi népcsoportba tartozók albánul beszélnek. A gorániak által használt *nasinski* nyelvjárás a macedón, török, bosnyák és szerb nyelvek ötvözete.

³² Albán, szerb, montenegrói, muszlim, török, roma, egyéb. Forrás: Murati, Valon & Ahmeti, Blerim & Killokoqi, Selatin & Konjufca, Glauk: Actors and Processes of Ethno-National Mobilization in Kosovo. *EURAC Research*. September 2007.

etnikai különállás hangsúlyozása, valamint az érdekképviselő megszerzése.³³ A privatizációval, illetve a munkahelyek újratertésével a helyi közösségek sokkal inkább érdekelték lettek ugyanis a jogrend helyreállításában, ami reményeik szerint garanciát jelent tulajdonjogaik folytonosságára és a közszférába való beilleszkedésre.

Koszovón belül az etnikailag definiált társadalomrészek hagyományosan nem képeztek egységes tömböket vagy entitásokat, a regionális központként funkcionáló városok vegyes etnikumúak voltak. 1999 folyamán azonban a Koszovóban maradó szerb lakosság java része a harcok által leginkább érintett területekről a szerbeket nagy arányban koncentráló, kevésbé pusztított keleti urbánus központokba, valamint ezek környékén elhelyezkedő több tucatnyi kisebb-nagyobb településre menekült.³⁴ Mások, kihasználva az albán elitek területfelvásárlási stratégiáit jó áron eladták ingatlanjaikat, földjeiket, és Szerbiába költöztek.³⁵ Prizren valamikor 10 ezres szerb lakossága 1991 és 2002 között szinte teljesen eltűnt.³⁶ Jelenleg a szerb többségű önkormányzatok, Zvečan, Leposavić, Zubin Potok, Novo Brdo és Štrpce mellett Gračanica és Észak-Mitrovica rendelkezik jelentős szerb lakossággal, illetve elsősorban Gjilan, Lipjan, Obilić, Kosovo Polje, Kamenica és Vitina önkormányzatok területén található szerb falvak.³⁷ A kis falvak között számos mono-

³³ Az 1990-es évek elejétől 1997/98-ig formálódtak a volt Jugoszláv Szövetségi Köztársaság területén a különböző etnikai alapon szerveződő érdekképviselői fórumok, amelyek ezt követően már a koszovói bizonytalan politikai helyzet, valamint a többségi albán társadalmi elitek részéről érkező nyomás hatására lappangó szerveződéssé alakultak át.

³⁴ Denisa Kostovicova: *European Zones of Human Security: A proposal for the European Union*. Centre for the Study of Global Governance. February 2007. <http://www.lse.ac.uk/Depts/global/Publications/HumanSecurityZonesPaper.pdf>

³⁵ A szerbek Koszovóból történő elvándorlása az 1990-es évek elejétől masszívvá váló jelenség lett, amelynek elsősorban strukturális okai voltak. Az elvándorlók többségben a középosztálybeli városlakók voltak, akiknek életét gyakran teljesen ellehetetlenítette egyik oldalról a szerb politikai elit hermetikus szegregációra irányuló politikája, másik oldalról az informálisan diszkriminatív párhuzamos albán struktúrák. Lásd még: Blagojević (2000) i. m. 234–235.

³⁶ Lásd: EBESZ önkormányzati profilok/Prizren. 2008. április. http://www.osce.org/documents/mik/2008/04/1200_en.pdf.

³⁷ *Local Government and Administration in Kosovo – Analysis*. Kosovar Institute for Policy Research and Development. *Policy Research Series*, Paper No 4. Prishtina, September 2004. http://www.kipred.net/site/documents/Local_Government_and_Administration_in_Kosovo.pdf

etnikus található,³⁸ elsősorban Gnjilan környékén, valamint Közép- és Délkelet-Koszovóban³⁹, illetve a szerbek mellett ezeket leggyakrabban roma közösségek tartkítják. A koszovói szerbek életkörülményei rendkívülinek és egyedinek mondhatók. A szórványtelepülések enklávéjelleget egyrészt az adja, hogy KFOR-védelem alatt állnak (amelynek spektruma a naponta egyszer kiszálló járőrtól a szögesdrótig terjed⁴⁰), másrészt pedig az, hogy nem a koszovói kormányzat és a nemzetközi civil jelenlét hatásainak autoritása érvényesül, hanem az ezekkel párhuzamos hatásköröket ellátó, a múltból átörökölt, illetve azóta kiépült és etnicizált, informális norma- és intézményrendszer. A központi albán intézményekről való leválást és a közszolgáltatások egyidejű fennmaradását elősegítendő, a belgrádi kormányzatok 1999-től az egészségügyi és oktatási privatizációját⁴¹ támogatják. A közösségi politikák pedig túlnyomórészt a lakossági létszám fennmaradására, illetve a családtervezésre irányulnak,⁴² ami az enklávék esetében az egészségügyi ellátáshoz és a megélhetést elősegítő információkhoz való hozzájutás akadályainak elhárítását jelenti elsősorban. A szerb többségű enklávékon belül a mobilitás hiányából eredően átlagban jóval nagyobb a munkanélküliség, mint az albán lakosok körében.⁴³ Vagyis a koszovói szerbek java része a szerb állam segélyeitől, nyugdíj-, és bérfolyósításaitól függ, valamint a koszovói szerb vállalatok által teremtett munkalehetőségektől (amiből azonban egyre kevesebb van).

A vegyes etnikumú településeken a kisebbségi helyzetű albán lakosság gyakran szintén védelem alatt álló, szegregált enklávékat alkot. Ennek legjellegzetesebb példái az észak-mitrovicai pár utcát és néhány albán családot tömörítő enklávé, az albán-bosnyák *mahala*,⁴⁴ illetve a roma menekülttáborok. Mitrovica egyébként az a város, ahol az összes létező

³⁸ Például Siga, Lapje Selo, Brestovik, Gobjulja Kosovska Mitrovica közelében stb.

³⁹ Ld. I. sz. melléklet: Koszovó topográfiai térképe.

⁴⁰ Ez a helyzet például Gobjulja és Miroca (Vučitrn közelében) falvakkal, ahol a faluból ki-és beáramló forgalmat görög KFOR egységek ellenőrzik.

⁴¹ Ez tette lehetővé a szerbiai tananyag és tankönyvek további használatát az átmeneti kormányzás időszaka alatt.

⁴² Az izoláltságból, enklávék közötti nagy távolságokból, az infrastruktúrák hiányából, a korlátozott mozgásszabadságból eredően több közösségen belül is problémát jelent a vérszerinti rokonok közötti házasodás, illetve nemi kapcsolat, valamint a fiúgyermek hiánya.

⁴³ Denisa Kostovicova: *European Zones ...* i. m.

⁴⁴ Ezek védelmét UČK veteránokból verbuválódott önkéntes egységek látják el, mivel a Koszovói Rendőri Szolgálat hatásköre erre a területre nem terjed ki.

és virtuális etnikum tagjai képviseltek magukat valamilyen arányban, és a gorániak kivételével valamennyien az Ibar-folyó mindkét oldalán.⁴⁵ Az enklávében, vagyis gyakorlatilag biztonsági burookban létezés mobil verzióját⁴⁶ ugyancsak a közszolgáltatások, intézmények szegregált mivolta tette szükségessé. Az egészségügy, oktatás, kultúra intézményei és a hatóságok szerveződése is az etnikai elvet követik. A párhuzamosított és szegregált egészségügyi ellátás Koszovó legnagyobb részén⁴⁷ jellemző, kisebb arányban fél-párhuzamosan,⁴⁸ ami azt jelenti, hogy egy intézményen, létesítményen belül egyszerre valósul meg a szerbiai fenntartó és a koszovói albán kormány finanszírozása, és csak Prizren térségében létezik olyan intézmény, amely egyáltalán nem szegregál az ellátásban.⁴⁹ Lipljanban a többségi helyzetű albánok használják a fő egészségügyi struktúrákat, a szerbek pedig magánintézményeket. Az intézményeken belül tapasztalható fél-szegregálttság a betegek azon percepcióira és negatív várakozásaira vezethető vissza, hogy a „másik” nem fog megfelelő ellátást biztosítani, vagy nem olyan színvonalon teszi mindezt, amilyen színvonalat a saját etnikumából valóknak nyújtana, vagy a kezelés a bosszúállás, erőszak eszköze lesz.⁵⁰ Emiatt számukra még a prizreni sem feltétlenül jelent elérhető ellátást. A gjilani roma közösség tagjai is inkább az albán kórháznál jóval távolabb eső, szerbiai finanszírozású kórházakban kezelteik magukat.⁵¹ A szegregáció azonban már az 1990-es években sem volt tökéletes. A párhuzamos albán struktúrák az alulfinanszírozottságból és *ad hoc*

⁴⁵ Mitrovicé/Mitrovica. April 2008. OSCE Mission in Kosovo Municipal Profiles. http://www.osce.org/documents/mik/2008/04/1191_en.pdf

⁴⁶ A KFOR a szerb képviselőket páncélozott járműveken szállítja a parlamenti ülésekre, a lakosságot a szerbek/albánok „számára fenntartott” egészségügyi intézményekbe egyik enklávéból a másikba, illetve az észak-mitrovicai albán enklávé esetében a gyerekek rendőri kísérettel mennek iskolába. Lásd: Bloom, J.D. & Hoxha, I. & Sambunjak, D. & Sondorp, E.: Ethnic segregation in Kosovo's post-war health care system. *The European Journal of Public Health*, 1–7. 9. Jan 2007. <http://eurpub.oxfordjournals.org>. Denisa Kostovicova: *European Zones ...* i. m.

⁴⁷ A Pristina régióban Gračanica, Lipljan, Rubovc, Obilić stb.; a Mitrovica régióban Zubin Potok, Zvečan, Leposavić, Gobjulja, Suvo Grlo stb.; illetve Vitina önkormányzat.

⁴⁸ Elsősorban Gjilan térségében: Budriga e Ultë, Pasjan, Koretishte stb.

⁴⁹ Bloom & Sambunjak & Sondorp (2007) i. m.

⁵⁰ Az 1990-es évek elejének talán legnagyobb port kavart eseményei közé tartozott az, amikor egy állami kórházban ellátott albán gyerekek tucatjait mérgezték meg. Lásd: Judah (2000) i. m.

⁵¹ Elsősorban Laplje Seloban és Észak-Mitrovicában. A 2003 és 2004-ben végzett felmérések alapján. Bloom & Sambunjak & Sondorp (2007) i. m.

körülményekből eredően kisebb-nagyobb rendszerhibákkal működtek. Ezért a legsúlyosabb egészségügyi problémákkal továbbra is a szerb egészségügyi intézményeket keresték fel⁵² a jól fizető betegek, ahol az értékes nyugati valutáért garantált volt a legmagasabb színvonalú ellátás.

Az etnicitás territorializálása, másképpen az enklávé-állapot intézményesítése Észak-Mitrovicában 2001-ben kezdődött a Čović-Haekkerup informális nyilatkozat alapján, és 2008. június 15-én, az észak-mitrovicai önkormányzatot létrehozó decentralizációs törvény⁵³ életbe lépésével nyert legitimációt, szabad utat engedve az effektív megosztás gyakorlásának. A disszociatív gyakorlatok és stratégiák fő letéteményese a Milan Ivanović-vezette észak-koszovói Szerb Nemzeti Tanács (*Srpsko Nacionalno Veće*), ami az egyetlen politikailag potens és kompetens szerveződés az északi részekben a szociális és biztonságpolitika terén, de a megosztás strukturái minden stratégiai és alapszektorban kiépültek: oktatás, rendfenntartás, nyugdíjellátás, igazságszolgáltatás, egészségügy, energiaellátás, kommunikáció stb. Hasonló megosztottság és intézményi párhuzamosság volt sokáig tapasztalható Štrpcében is. A párhuzamos intézményi rendszer ugyanakkor a helyi megélhetési mikrostratégiák egyik kedvenc célpontjává vált. A koszovói szerb hivatalnokok ugyanis párhuzamos fizetést kapnak, ráadásul a belgrádi fizetés „kötelezően” felül kell licitálja a koszovói hivatalos béreket. Összességében az etnikai (és nem alanyi) jogon járó juttatások nagysága (azzal együtt, hogy az észak-koszovói szerbek rezsiköltségeit is a szerb állam állja) aránytalanul diszkriminatív mindenki mással szemben, ide értve a déli és keleti enklávék szerbjeit is.

Észak-Mitrovica területén, illetve környékén, Zvečanban és Leposavićban 1999-ben jöttek létre menekülttáborok,⁵⁴ ahová az albán paramilitáris egységek által elpusztított, nagy múltú és egykor virágzó dél-mitrovicai Fabricka *mahalából*⁵⁵ telepítették át a roma (valamint askáli és egyiptomi) lakosságot. Számos roma menekülttábor még a szerb

⁵² Udovički (2000) i. m.

⁵³ A decentralizációra vonatkozó reformokat és elveket lásd: Átfogó javaslat Koszovó státusának rendezésére. III. sz. melléklet.

⁵⁴ Vojni Remont/Osterode, Cesmin Lug, Kablare, Žitkovac.

⁵⁵ A *mahala* szomszédságot, hagyományosan, régóta létező települést, közösséget jelent. A dél-mitrovicai Fabricka mahala újjáépítése 2006 áprilisában kezdődött el, 2007 szeptemberig kb. 380 fő települt be; romák, askáliak és egyiptomiak egyaránt, igaz, nagyrészt nem az 1999 előtti lakosok. Forrás: *Security review of the RAE Communities in the divided city of Mitrovica*. RADC – Roma and Ashkalia Documentation Center. September 2007. Pristine.

enklávénál is izoláltabb: az önkormányzati hatóságok és a rendőri egységek területi hatásköre gyakorlatilag ott végződik, ahol ezek a táborok elkezdődnek.⁵⁶ A roma szórványok főleg Prizren, Klina, Peć/Pejë, Obilić/Obiliq, Istog és Vučitrn/Vushtrn területén helyezkednek el, de kisebb települések Koszovó-szerte mindenhol találhatók. A Koszovó lakosságát legkisebb arányban kitevő askálik⁵⁷ és egyiptomiak,⁵⁸ valamint bosnyákok⁵⁹ apró, allochton szórványokban élnek, a gorániak és törökök (Prizren) ezzel szemben egyközpontúak.⁶⁰ Gorániak legnagyobb arányban a földrajzilag meglehetősen izolált, és legfejletlenebb régiók közé tartozó Dragaš adminisztratív körzetben,⁶¹ ezen belül is Gora régióban tömörülnek, kisebbségi helyzetben. A goráni közösségek tagjainak kötődései meglehetősen heterogén képet mutatnak: az albán Koszovói Demokratikus Pártnak⁶² a 2007-es önkormányzati választásokon voltak többek között goráni tagjai és goráni jelöltjei is, ugyanakkor például Dragaš város és Brezna/Bresana falu multietnikus iskoláinak goráni oktatói közül többen Belgrádból kapnak párhuzamos fizetést.⁶³ Az askáli, goráni, egyiptomi, török kisebbségek vezetői számára a legnagyobb kihívást az askáliság, gorániság, egyiptomiség, törökség fő identitáselemeinek a meghatározása jelenti és a többségi albán, valamint az askálik és egyiptomiak esetében a roma identitás-elemekről való leválasztása. Az egyiptomi ön-

⁵⁶ Az *Osterode* volt katonai bázison létrejött táborot szögesdrót veszi körbe, és fegyveresek őrzik. A táborok lakói a legalapvetőbb közszolgáltatásokhoz térítésmentesen hozzájutnak. Lásd: The Romani „mahalas” (neighborhoods) of Southeastern Europe: Politics, poverty and ethnic unrest. *P.E.R. Report (Project on Ethnic Relations)*, December 13–14. Skopje.

⁵⁷ Elsősorban Kelet- és Közép-Koszovó: Djakovica/Gjakovë, Kosovo Polje/Fushë Kosova, Obilić/Obiliq, Shtime, Vushtrri. Forrás: Local Government and Administration in Kosovo – Analysis. Kosovar Institute for Policy Research and Development. *Policy Research Series*, Paper No 4. Prishtina, September 2004. http://www.kipred.net/site/documents/Local_Government_and_Administration_in_Kosovo.pdf

⁵⁸ Elsősorban Djakovica/Gjakovë, Peć/Pejë és Decani/Deçan térségében.

⁵⁹ Peć/Pejë, Istog, Prizren.

⁶⁰ Local Government and Administration in Kosovo – Analysis. Kosovar Institute for Policy Research and Development. *Policy Research Series*, Paper No 4. Prishtina, September 2004. http://www.kipred.net/site/documents/Local_Government_and_Administration_in_Kosovo.pdf

⁶¹ 35 falu, Dragaš város, Gora és Opoja régiók.

⁶² PDK/ *Partia Demokratike e Kosovës*.

⁶³ Lásd: KFOR CIMIC Reports 2008. <http://www.nato.int/kfor/cimic/reports/2008.htm>.

meghatározási törekvések már a 20. század elején elkezdődtek, a romák többségi társalmaktól való elhatárolódási törekvéseivel⁶⁴ párhuzamosan, (bár az askálikhoz hasonlóan nem szerepeltek külön népesség-kategóriaként) és az 1974-es jugoszláv alkotmány nyilvánvalóan fel is erősítette ezt a folyamatot. Az askáli törekvések ehhez képest újkeletűek, ami azt eredményezi, hogy szinte mindegyik, saját etnikai csoportját autochtonnak tekintő kisebbségi elit saját szeparatista fragmentumának tartja őket. Az albánok albánnak, az egyiptomiak egyiptominak, a romák mind az askálikat, mind az egyiptomiakat 'elalbániasodott', szeparatista alcsoportoknak,⁶⁵ a nemzetközi szervezetek pedig vagy szintén roma alcsoportoknak (UNHCR jelentések), vagy pedig mesterséges, manipulatív kategóriáknak⁶⁶ a háborús időszak tapasztalataiból kiindulva. Az etnikai restrukturálódás sok zavart okoz tehát. A kategóriák közötti gyakorlati és funkcionális átjárhatóság különböző elemei arra vezethetők vissza, hogy az etnicitás nem válik a mindennapi interakciók és a kogníció normatív-strukturáló keretévé, hanem szituatív jelenség. Az etnikai identitás szelektív megválasztása (roma, askáli, egyiptomi közösségek esetében) az etnicitást a strukturális önpozicionálás (mimézisz, kliensség, kooptáció, függőség, stb.) mindenkori céljainak, funkciójának rendeli alá. Ami egyes esetekben kaméleon-identifikációt, illetve reaktív etnicitást jelent, más esetekben az etnicitás kognitív strukturáló szerepének teljes hiányát, illetve ezen opciók valamilyen kombinációját, ahogyan a szükségletek diktálják. Mitrovica albánok által lakott részein a romák többsége askálinak vallja magát, míg a szerblakta részeken inkább romának. Ebből a szempontból teljes mértékben irreleváns, hogy az etnopolitikai vállalkozók narratívái és diskurzusai melyik történeti iskola műltfelfogására és eredetmítoszaira hagyatkoznak, hiszen a narratívák szomszéd-ról-szomszédra más jelentőséget és interpretációs keretet kapnak. Az új főhatalmi struktúra által rendezetlen és ellenőrizetlen társadalompolitikai területeken autoritás-igénnyel fellépő „vállalkozók” (politikai pártok,

⁶⁴ Marushiakova, Elena & Popov, Vesselin: New Ethnic Identities in the Balkans – The case of the Egyptians. *Facta Universitatis/Philosophy and Sociology* Vol. 2, N° 8. 2001. 465–477.

⁶⁵ Castes & Clans... Roma Classifications, Romano Them. <http://kosovoroma.wordpress.com/from-the-note-to-the-teorie/about/>

⁶⁶ Marushiakova & Popov i. m. A háborút megelőző időszakról lásd: Dujzings, Gerr 1997. The Making of Egyptians in Kosovo and Macedonia. In: Govers, C. & Vermeulen, H. (eds.): *The Politics of Ethnic Consciousness*. London, Macmillan, 1997. 194–222.

érdekképviseleti szervezetek, médiumok, információs háttérintézmények stb.) kezéből ráadásul kicsúsznak a mindenkori szükség által életrehívott partikuláris (biztonsági és megélhetési) mikrostratégiák, további autoritás-fragmentumokkal kurtítva ezen vállalkozók mozgásterét. Mindez elvben el is vezethetne az etnikai konfliktust újratermelő aktorok és gyakorlatok kiiktatásához, ha a jelenlegi normatív intézményi keretek nem pont az etnikai tömbösödést, az etnicitás territorializálódását és intézményesülését erősítenék. Ezek a keretek az enklávékát tehát nem felszámolják, hanem restrukturálják. Márpedig az etnicitás territorializálása, a szegregáció, az enklávésítés, valamint az etnikai tömbösítés biztonságiasítónak szánt intézkedésekként teljes mértékben ellentmondanak a létrehozni/feléleszteni kívánt multietnikus társadalom elveinek.

A státusnélküliség és a szelektív „empowerment” politikája

A nemzetközi protektor-intézmények részéről a helyi politikai elitekkel szemben érvényesülő szelektív kooptáció az *empowerment* és képességépítési mechanizmusokban is visszatükröződik. A hagyományosan a Thaçi-klán riválisának tartott Ramush Haradinaj „visszaengedése” a politikai arénába,⁶⁷ valamint más prominens elitek (Bajram Rexhepi, Fatmir Seidu stb.) vezető pozíciókban tartása nagy valószínűséggel biztosítani fogja a belső egyensúlymechanizmusokat a koszovói belpolitikában, és tartósan egyik irányvonal sem erősödhet meg túlzottan.⁶⁸ Ami a kisebbségi társadalomrészeket illeti, sem az Ahtisaari-féle rendezési terv, sem az erre épülő, 2008. április 9-én elfogadott koszovói alkotmány nem irányoz elő semmilyen kollektív jogi státust számukra. Sőt, bár az Alkotmány hivatkozik az Európa Tanács kisebbségvédelmi dokumentumaira, mégis következetesen kerüli a koszovói nem-albán társadalomrészekre vonatkozóan a kisebbség szó használatát, helyette nem-többségi közösségekről beszélnek,⁶⁹ az ohridi megállapodás logikáját követve.⁷⁰ Az alkotmányos megoldás célja kétségkívül a kisebbségi státusból eredő jogi és politikai

⁶⁷ A háborús bűnökkel vádolt Haradinajt Hágában a legkiválóbb amerikai ügyvédek védték.

⁶⁸ A kormányalakítást követően szinte azonnal megkezdődött a belpolitikai küzdelem a kulcsmínisztériumokért.

⁶⁹ Lásd: Átfogó javaslat Koszovó státusának rendezésére. II. sz. melléklet. Az Ahtisaari-terv értelmében a Közösségek „a Koszovó területén hagyományosan jelen lévő azonos nemzetiségi vagy etnikai, nyelvi, vagy vallási csoporthoz tartozó lakosok”.

⁷⁰ Az etnikai kisebbségek itt szintén közösségek néven szerepelnek.

következmények elkerülése. Az említett dokumentumok a Koszovó területén hagyományosan jelenlévő nemzeti, etnikai, nyelvi, illetve vallási közösségek tagjai számára ugyanakkor különleges jogokat biztosítanak.⁷¹ A garantált képviseleti helyektől a párhuzamos kompetenciáig. A garantált képviseleti helyek mechanizmusa nem jelent viszont tényleges politikai befolyást, legalábbis addig, ameddig etnikai alapú választási rendszer van érvényben.⁷² A rendszer elsődlegesen strukturáló elve ugyanis a meg nem alkuvás és a kibékíthetelenség feltételezése, ami az abszolút, mindenre kiterjedő diszkriminációmentesség kínosan precíz megfogalmazásában tükröződik. Mindez azt eredményezi, hogy a kisebbségek számára fenntartott 10+10 képviselői helyből minden önmagát közösségként definiáló csoportnak (elitnek) részesülnie kell, ami önmagában is szegregálja és párhuzamosítja a kisebbségi csoportok érdekérvényesítését,⁷³ elenyésző százalékok mentén széttöredezi, gyengíti reprezentációs felületüket, és kizárja, hogy a kisebbségi képviselők kormánytényezők lehessenek. A képet tovább rontja a szerb képviselők bojkottja. Mindez végeredményben nominálisan olyan mértékben polarizálja a kisebbségi és többségi reprezentációt, hogy az albán pártok a legkevésbé sem motiváltak a kisebbségi formációk kooptálására.⁷⁴ A romák, askálik, egyiptomiak esetében a politikai formációk és elitek létrejöttében nem a delegáció, hanem a kvázi önjelölt megtestesítés, a megszemélyesített reprezentáció (*embodiment*) elve érvényesül. A helyhatósági szerveket, illetve helyi rendvédelmi, rendfenntartó szerveket illetően megint csak a RAE kategóriába soroltak tekinthetők a leghatározottabb helyzetűnek, elsősorban a garantált helyek feltöltésének előfeltételeként szabott iskolai végzettségek hiányából eredően. Ráadásul mivel a „Balkán-dizájn” szerint⁷⁵ minden szinten érvényesülnie kell az etnikai elvnek, ezért ezen szervek személyi feltöltöttsége rendkívül hiányos.

⁷¹ Lásd: Átfogó javaslat Koszovó státusának rendezésére. II. sz. melléklet, illetve Koszovó Alkotmánya 60., 61. és 62. cikk.

⁷² Simonsen, Sven Gunnar: Addressing Ethnic Divisions in Post-Conflict Intuition-Building – Lessons from recent cases. *Security Dialogue*, Vol. 36(3). 2005. 297–318.

⁷³ Zeqiri, Adrian: Equal Opportunities Provisions for Communities in the Comprehensive Proposal for the Kosovo Status Settlement. *ECMI Papers*, 2007. http://www.ecmi.de/jemie/download/1-2007_Zeqiri.pdf

⁷⁴ Simonsen (2005) i. m.

⁷⁵ A balkáni nemzetközi protektorátusokban a hatalmi pozíciók elosztása etnikai elven történik, annyira, hogy az „etnikai” reprezentálása politikai kontextusban elvárt magatartás.

Mindezek eredményeképpen a koszovói kisebbségek aránya nem nominálisan mérendő, vagyis a kisebbségben létezés nem feltétlenül a számszerűségekre vezethető vissza, hanem a reprezentációs, érdekvényesítő képessége. A nominális jelenlét ugyanakkor politikai kategória (csakúgy, mint Boszniában), a számadatok ugyanis stratégiai jelentőséggel bírnak az államalkotás folyamatában. Az albánok növekvő arányainak számszerűsítése azt hivatott demonstrálni, hogy egyrészt etnikailag domináns pozícióban vannak, másrészt pedig politikailag, gazdaságilag és társadalmilag is kedvezőbb a helyzetük. A számszerű reprezentáció viszont már csak azért sem tükrözi a valós etnikai arányokat, mert eltérő statisztikák állnak rendelkezésre, és gyakori a „vándor-identifikáció” vagy a „kaméleon-identifikáció” jelensége. A pristinai Statisztikai Intézet legutóbbi, nem hivatalos népszámlálási adatai szerint⁷⁶ a magát albán etnikumúnak vallók aránya eléri a 92%-ot, a szerbek aránya 5,3%, az egyéb kisebbségeké pedig 2,7%. Ezek az adatok jelentős eltéréseket mutatnak a különböző nemzetközi intézmények, szervezetek (ENSZ Főtitkári jelentései, International Crisis Group, EBESZ, stb.) és a CIA World Factbook (2008. május 15-én frissített) adataihoz képest, amelyek szerint az albánok aránya 88%, a szerbeké 7%, a többi kisebbségé együttvéve pedig 5%. Amennyiben jóhiszeműen objektív becslésnek tekintjük a pristinai Statisztikai Intézet által közzétett adatokat, akkor vagy azt kell feltételeznünk, hogy a szerbek és egyéb kisebbségek száma rohamosan csökken, vagy azt, hogy Koszovó lakossága valamivel több, mint száz százalékot tesz ki, vagyis jelentős virtuális kisebbségekkel, illetve mozgással kell számolni a diaszpórák és Koszovó viszonylatában. Vagy pedig azt, hogy a kaméleon- vagy a vándoridentitások kisebbségi stratégiája egyre népszerűbb, és egyre többen vallják magukat albánoknak a kisebbségek közül. Ez utóbbi viszont csak akkor magyarázza a szerbek arányának csökkenését, ha a magukat szerbnek vallók között is voltak korábban kaméleonidentitás-stratégiát alkalmazó (és szerbül beszélő) romák. A statisztikai adatok közzétételének lehet olyan célzata is, hogy kompenzálja a szerb politikai elitek magukat többségként pozicionáló stratégiáit. Shkelzen Maliqi liberális albán filozófus szerint „a jelenlegi koszovói többség funkcionális kisebbségként észleli saját létét, míg

---

⁷⁶ Disa indikatorë kyç mbi popullsinë. Enti i Statistikës të Kosovës. <http://www.ks-gov.net/ESK/>. Lásd még: Kosovo: 92 odsto Albanaca. B92. 27. maj 2008. http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2008&mm=05&dd=27&nav_id=300717&nav_category=640

a tulajdonképpeni kisebbség funkcionális többségi szerepre tör”.⁷⁷ Ebbe a logikai keretbe illeszkednek azok a kisebbségi-többségi dinamikákra irányuló kutatások, amelyek azt mutatták ki, hogy a domináns kisebbségi stratégiák erőszakosabbak is, diszkriminatívabbak is,⁷⁸ és sokkal látványosabban lépnek fel a normativitás igényével (kisebbségi etnokráciák), mint a többségiek. Ez figyelhető meg a 2008. február 17-i függetlenségi nyilatkozatra adott válaszreakciókban, amelyek a tiltakozás szándékolt és etnicizált erőszakosításával, kifejezetten provokatív céllal szerveződtek. Mivel az erőszak etnikai keretbe helyezése⁷⁹ végigkísérte a múlt traumatikus konfliktusainak történetét, ezért a félelempolitikáik és erőszakcselekmények ritualizált megidézésével a határátkelők és követségek elleni atrocitások egyfajta jól koreografált *politique du pire*-ként⁸⁰ működtek. A Szerb Nemzeti Tanács által folytatott szegregáló-disszociatív, mindennapi valóságoktól elrugaszkodott megosztó gyakorlatok a szerb politikai elitiek megosztottságát is újratermelik, még hozzá a pragmatista (Oliver Ivanović-féle) és a már eleve belső szakadással terhelt konzervatív (Marko Jaksić, Milan Ivanović, illetve a radikális Rada Trajković) törésvonal mentén. A pragmatista politikusok elképzelése szerint a koszovói szerbek Koszovóban maradásának kulcsa az, ha megpróbálnak minél inkább beépülni az állami intézmények hatalmi struktúráiba.⁸¹ A konzervatív stratégia célja ezzel szemben az etnikai kontroll közvetett módon történő kiépítése, az effektív megosztás intézményi szinten, valamint a hermetikus szegregáció társadalmi szinten.

⁷⁷ Shkelzën Maliqi: Kosovo kao katalizator jugoslovenske krize. In: *Kosovo-Srbija-Jugoslavija*. Ljubljana, KRT ZSMS, 1989. Maliqi a koszovói Helsinki Bizottságnak, illetve a Koszovói Civil Társadalmi Alapítványnak is tagja volt, az 1990-es években a Koszovói Szociáldemokrata Párt egyik alapítója.

⁷⁸ Lásd: Leonardelli, Geoffrey J. & Brewer, Marilyn B.: Minority and Majority Discrimination – When and Why. *Journal of Experimental Social Psychology* 37, 2001. 468–485.

⁷⁹ Itt elsősorban a *Cvijić tézis* (a Dínári-hegység lakói keményebbek és hajlamosabbak az erőszakra, mint a síkvidéki Šumadija és Vajdaság népei) politikai felhasználására gondolok, és főleg az 1914. június 28-as sarajevói merénylet egyik főszereplője, Vasa Čubrilović, a *Cvijić tézis* alapján megfogalmazott elméletére, miszerint a hegyvidéki montenegróiakat lehet felhasználni arra, hogy elűzzék az albánokat Koszovóból. Forrás: Carmichael, Cathie: *Ethnic cleansing in the Balkans – Nationalism and the destruction of tradition*. Routledge, London & N.Y., 2002.

⁸⁰ A radikális elitiek egyik túlélési stratégiája. A szándékos erőszakosítással a kiprovokált rend-nélküliség állapotaiban minden egyes etnikainak titulált atrocitás a radikális politikai erők táborát erősíti.

⁸¹ Human Rights – Hostage to the State’s Regression. Helsinki Committee for Human Rights in Serbia. *Annual Report: Serbia 2006*. Belgrade, 2007.

A területi-strukturális elkülönülésből adódó különbségek enklávé-specifikus érdek- és stratégiapreferenciákat teremtenek.⁸² Ennek talán legszembebb példája a Rada Trajković⁸³-féle enklávé-politika, amely az észak-koszovói „szerb kormányzat” kihívójaként, Belgrádtól elszakadva lép fel közösségépítőként és fenntartóként⁸⁴. Rada Trajković mellett, hogy a gračanicai Szerb Nemzeti Tanács vezetője, az Egészségügyi Központot is igazgatja, a közszolgáltatásokat szervezi, és ezáltal a térség szerb közösségei számára a fő munkáltató is. Mindez az észak-koszovóinál jóval kedvezőbb szociális helyzetet teremt Gračanicában. A szerbiai párt-alapú vállalatadó-mányozási gyakorlatból eredően⁸⁵ a politikai struktúrák prominens szereplői egyben az üzleti élet irányítói. Észak-Koszovóban azonban sem a politikai elitek vállalatai nem tudják felszívni a koszovói szakképzetlen munkaerőt, sem a fokozatosan kitelepülő állami közszolgáltatók. Ráadásul a Mitrovica-közei Trepca bányászati komplexum bezárása már önmagában jelentősen növelte a munkanélküliséget az észak-koszovói szerbek körében, akik most elsősorban abból élnek, hogy szerbek.

Etnicizált tömbösödés és aszimmetrikus decentralizáció

Koszovóban az 1990-es évek végén indult el az a népességmozgás, amelynek során a koszovói szerbek egyrészt egyre kiterjedtebb és összefüggőbb (progresszív) monoetnikus tömbökbe kezdtek rendeződni, másrészt viszont, lassuló ütemben Szerbia területére áttelepülni, felszámolva a nyugati és délnyugati regressziós szórványok és zárványok java részét. A homogenizációs célú területi átrendeződés Koszovó függetlenedését követően a 2004 márciusi erőszakcselekmények nyomán nagy lendületet vett decentralizációs folyamat keretében folytatódik. Az önkormányzati reform egyben a megmaradt szórvány-enklávék felszámolását, pontosabban a létező etnikai tömbökhöz való közigazgatási hozzárendelését,

⁸² Nenad Đurđević (szerk.): *Potrebe Srpske Zajednice – Istraživanje potreba srpske zajednice na Kosovu i Metohiji*. Centar za nenasilni otpor (Center for Non-violent Resistance) & The Balkan Trust for Democracy.

⁸³ Trajković politikája a mérsékelt Povratak pártkoalíciótól eltávolodva fokozatosan radikalizálódott.

⁸⁴ Kosovo's First Month. *Crisis Group Europe Briefing* N°47, 18 March 2008.

⁸⁵ Ld. részletesen Vesna Pešić: *State and Widespread Corruption in Serbia*. *CEPS Working Document*, No. 262/Marc. 2007.

illetve a szerb földtulajdon feletti effektív ellenőrzést is célozza.⁸⁶ Ebben a tekintetben a rendezetlen tulajdonjogi kérdések okozzák a legtöbb problémát. A háború elől Szerbiába menekülő koszovói szerbek nagy része eladta ingatlanját és földterületét, de előfordul, hogy azóta is tulajdonosként vannak regisztrálva. Vitatott továbbá a szerb állam, illetve egyház koszovói tulajdonainak pontos köre.⁸⁷

A konzervatív szerb politikai elit irányában tett legnagyobb engedménynek az albán kormány részéről kétségtávol a decentralizáció számít. A decentralizációs mechanizmusok kialakításának tétje óriási volt. Ez legitímálta ugyanis a végső tulajdonosi pozíciókért folytatott küzdelmeket és álláspontokat, valamint kijelölte az etnikai ellenőrzés, a kvázi szuverén politikai (kiskirály) elitek autoritásának térbeli dimenzióit.

A legkeményebb csatározások időszakában (2004–2005) a decentralizáció tétjeit a mitrovicai vezetés a biztonság kérdésével kapcsolta össze, illetve a biztonságpercepciók alakításának szándékával tematizálta. A mindebből kikristályosodó narratíva értelmében a decentralizációs folyamat az albán dominanciával dacoló szerbek túlélését jelenti, az erőszakcselekmények (vagyis a biztonság hiányának) oka pedig a folyamat holtpontra jutása.⁸⁸

Koszovó területén jelenleg hat nagyobb tömb (Zubin Potok, Zvečan, Leposavić, Štrpce, Novo Brdo és Mitrovica északi része) és több tucatnyi kisebb szerb szórvány-enklávé létezik. A 2008. február 17-i függetlenedést követő 120 napos átmeneti időszak prioritásaként kezelt decentralizációs törvény⁸⁹ hat új szerb többségű önkormányzatot hozott létre

⁸⁶ Branislav Krstić szerint a földvásárlás valódi tétje az, hogy ki válik a terület végső tulajdonosává. Branislav Krstić: *Kosovo između istorijskog i etničkog prava*. Beograd, Kuća Vid, 1994. Idézi: Blagojević (2000) i. m. 239. o.

⁸⁷ Predrag Bubalo, a volt Koštunica-kormány kereskedelmi és szolgáltatásokért felelős minisztere a koszovói szerb vagyont 400 milliárd amerikai dollárra becsüli, illetve az állami, az egyházi, és a magánföldtulajdonok arányát az összes földterület 58,79%-ára. Serbian Property in Kosovo Province Estimated at \$400 Billion. <http://www.srpskatelevizija.com/index.php?option=content&task=view&id=643&Itemid=>.

⁸⁸ Lásd például: Kosovo Serbs: Blood flows, plans stall. KiM Info-service, http://www.kosovo.net/news/archive/2005/September_02/1.html, vagy: Pravoslavije.ru, <http://www.pravoslavie.ru/enarticles/050906111546>.

⁸⁹ Lásd: Átfogó javaslat Koszovó státusának rendezésére. III. sz. melléklet. Lásd ebben a lapszámban. Az Ahtisaari-terv az átmeneti időszak törvényhozásának 4 prioritás-területét jelölte meg: az általános és helyi választásokról szóló törvényt, a helyi önkormányzatokról szóló törvényt, az önkormányzati határokról szóló

Koszovó területén. Novo Brdo Artana néven újjáalakult (kibővült), létrejött Gračanica önkormányzat Priština önkormányzat déli részéből kiszakadva, Ranilug, Kamenica déli részéből kiszakadva, Parteš, Gjlani és Vitina önkormányzatokból kiszakadva, Klokot/Vrbovac, szintén Vitina önkormányzattól kiszakadva és Észak-Mitrovica, Mitrovica város kettészakadásával.⁹⁰ A közigazgatási átrendeződéssel a szerb többségű szörfványok egy-egy jelentősebb központ köré csoportosultak, aminek eredményeképpen a 35 önkormányzattól 11 szerb többségűvé vált. A két koszovói kvázi szerb főváros (keleten Gračanica, északon pedig Észak-Mitrovica) párhuzamos létezése biztosítja a szerb közösségek keleti enklávéinak fennmaradását, azonban egyben el is lehetetleníti Koszovónak egy többségi albán és egy többségi szerb összefüggő (a boszniai Republika Srpskához hasonló) entitásra való tagolását. Ugyanakkor Ranilug és Artana által felölelt területen szinte folytonossá vált a szerb falvak láncolata, amelyet egyetlen albán többségű falu szakít meg: Busovata, illetve Dardana önkormányzat. A *Vetëvendosje!* elemzése szerint⁹¹ a Stubllinë és Hodanoc falvak által övezett zóna számít a leginkább érzékeny területnek, mivel ez jelenti az összekötő folyosót a kelet-koszovói szerb lakta részek, valamint Szerbia között. Az újonnan létrejött, szerb többségű Parteš önkormányzatba betagolt Cernicë pedig azt mutatja meg, hogyan változnak a biztonsági percepciók akkor, amikor lokálisan megfordul a kisebbségi-többségi reláció iránya.⁹² A település ugyanis mára feszültségekkel terhelt közösséggé vált. A biztonságpercepciók és számszerűség közvetlen összekapcsolását illusztrálja Slobodan Samardžićnak, a 2008 májusában megbukott Koštunica-kormány Koszovó és Metohijáért felelős miniszterének a decentralizációs csatározások ideje alatt tett nyilatkozata:⁹³ „A szerbek nem etnikailag tiszta önkormányzatokat követelnek, hanem olyan önkormányzatokat, amelyek tiszta szerb többséget tesznek lehetővé, ami 70–80%-nyi szerbet jelent, ugyanis csak ez az arány garantálja a biztonságot”. Az albán

---

törvényt, valamint a védett zónák létrehozásáról szóló törvényt. Lásd: Átfogó javaslat Koszovó státusának rendezésére. XII. sz. melléklet. Ebben a lapszámban.

⁹⁰ Lásd a II. sz. mellékletet: Az önkormányzati reform

⁹¹ Serbia's Plan for Kosovo/Decentralization. October 2006. <http://www.vetevendosje.org/>

⁹² Cernicë település a példaértékűnek tartott (vélt vagy valós) etnikumközi együttéléséről volt a leginkább ismert.

⁹³ Lásd például: Kosovo Serbs: Blood flows, plans stall. KiM Info-service, http://www.kosovo.net/news/archive/2005/September_02/1.html, vagy: Pravoslavije.ru, <http://www.pravoslavije.ru/en/articles/050906111546>.

elitek területmegbontó ellenstratégiája leglátványosabban az úgynevezett „hétvégi zónák” (pl. Brezovica, Rudeš) létrehozásában nyilvánul meg. A háború idején lerombolt ingatlanok és földterületek tehetős üzletemberek által történő felvásárlása és nyaralóövezetekké alakítása stratégiai helyeken törik meg a formálódó szerb etnikai tömböket.⁹⁴ A dél-szerbiai Preševo-völgy felé ugyanakkor a szerb többségű falvak és önkormányzatok láncolata a hagyományosan Gjilan⁹⁵ és Preševo illetve Bujanovac között ingázó albánok mozgását korlátozza Pristina irányában. Gjilan esetében további nehézségeket okoz majd a korábbi önkormányzati terület felszabdalása, a maradvány területek a kiszakított települések és útvonalak nélkül nem lesznek életképesek.

Látható tehát, hogy az önkormányzatok átrendezésének alapelvei nem a közigazgatási hatékonyság, és nem is a szubszidiaritás, hanem etnikai, demográfiai és földrajzi tényezők voltak.⁹⁶ Vagyis a decentralizáció nem valódi hatalmi devolúciót testesít meg. Főleg a nemzetközi protektor-intézmények, valamint a leginkább robbanásveszélyes Mitrovica albán (Bajram Rexhepi) és szerb (gyakorlatilag a Szerb Nemzeti Tanács) vezetői által szorgalmazott decentralizáció deklarált célja a nem albán (elsősorban szerb) közösségek legitim autonómiaigényének részbeni kielégítése alkotmányosan garantált, megerősített hatáskörök létrehozásával.⁹⁷ A valódi motivációk között azonban inkább az önkormányzati vagyon feletti ellenőrzési mechanizmusok, illetve autoritások elválasztásának igénye, valamint mindkét részről az etnikai különállás hangsúlyozása áll. A decentralizáció aszimmetrikus jellegét fokozza, hogy Mitrovica és Gračanica önkormányzatok kvázi párhuzamos kormányzati

⁹⁴ Forum za Etničke Odnose (Forum for Ethnic Relations), Project: „Cooperation between the University of Florence and the University of Belgrade: Advanced Education and Applied Research on Conflict Resolution”, “Needs of the Serbian Community in Kosovo”(Report), Belgrade/ Florence, December 2005. Lásd még: N. Zejak: Serbs Have Sold 15,000 Homes. Blic, Belgrade, Serbia, Serbia-Montenegro, March 4, 2003. <http://www.ex-yupress.com/blic/blic36.html>

⁹⁵ Dél-Kelet Koszovó legnagyobb városa. Lutfi Haziri polgármesteri mandátuma idején (2002–2007) az önkormányzati politikák nagy része a különböző etnikumú közösségek integrációját célozta. Ennek eredményeképpen a szerb lakosság a munkalehetőségek ötödét tudhatta magáénak, illetve jelentős mozgásszabadsággal rendelkezett. Lásd: Gallagher (2005) i. m. 157.

⁹⁶ Ethnic Centralization and the Perils of Confusing Solutions. *KIPRED Discussion Paper*. January 2007. Pristina.

⁹⁷ Lásd: Átfogó javaslat Koszovó státusának rendezésére. III. sz. melléklet, ebben a lapszámban.

hatásköröket kaptak, amit Rada Trajković egyértelmű sikerként könyvelhet el. Gračanica és Észak-Mitrovica is jogosult másodlagos egészségügyi ellátás saját hatáskörben történő nyújtására, amely az alaptörvények értelmében kormányzati, nem pedig önkormányzati jogosítvány⁹⁸ lenne. Ugyanez a helyzet áll fenn a mitrovicai szerb egyetem esetében, ráadásul nem világos, hogy a felsőfokú oktatás megszervezésének hatásköre csak Mitrovicát illeti meg, vagy más „szerb” önkormányzatokat is. Az autonóm (implicit) hatáskörök megléte nyilvánvalóan szimbolikus jelentőséggel is bír a koszovói szerb politikai elit számára, már csak azért is, mert az Ahtisaari-tervben megfogalmazott decentralizációs irányelvek lehetővé teszik a közvetlen és intézményesített belgrádi szerepvállalást, amellet, hogy továbbra is jogosultak a koszovói központi költségvetési támogatásra. Másrésztől viszont az etnikai elvű decentralizáció homogenizáló hatásai, az etnikai tömbösödés a Koszovó egységéért, feltétlen függetlenségéért, és a nemzetközi protektorátus ellen leghangosabban küzdő albán erők (elsősorban a *Vetëvendosje!* nevű, politikai erőktől független aktivista szervezet⁹⁹) szempontjából egyet jelentenek a megosztással, ami a központi albán intézmények parálizálásával igyekszik megbuktatni a független Koszovót.¹⁰⁰ Az északi szerb közösségek számára a decentralizációs törvény valóban a *de facto* megosztottság előmozdításának eszköze, a déli és keleti enklávék viszont a fennmaradásukhoz szükséges autonóm jogok elérésének módjaként tekintenek rá: az egészségügy, oktatás, területfejlesztés, biztonságpolitika és igazságszolgáltatás terén. Az alkotmány és a törvényhozás alapjául szolgáló Ahtisaari-féle rendezési tervben előírányzott, *implicite* megelőző (preemptív) lépésnek szánt decentralizáció ezek alapján számos félreértés forrása lett. Ez a fajta preempció ugyanis nem a megosztó politikák, hanem éppen az albán-szerb konstruktív együttműködés ellenében hat, ami az etnokrata rezsimek és diszkriminációs gyakorlatok továbbélését eredményezi.

---

⁹⁸ *Ethnic Centralization...* i. m.

⁹⁹ A *vetëvendosje* jelentése önrendelkezés.

¹⁰⁰ *Ethnic Centralization...* i. m. Felmerült annak a veszélye, hogy az átcsatolásra került területek fölött kettős autoritás lesz érvényben (a korábbi és az újonnan létrehozott önkormányzat részéről), elsősorban a jelentős albán lakossággal rendelkező települések esetében.

Konklúzió

Koszovó formális szuverenitása a 2008. február 17-i függetlenedést követően 120 nappal, 2008. június 15-én vált teljessé.¹⁰¹ Ekkor lépett életbe a koszovói alkotmány, illetve formálisan ekkor vette át az albán kormányzat az UNMIK-tól az ellenőrzést. A *de facto* megosztottság következtében – egyelőre kizárva mindennemű asszimilációs és integrációs perspektívát – a kisebbségi-többségi viszony két forgatókönyve választható fel: 1. a teljes elkülönülés irányába ható etnikai átrendeződés, illetve a territorializált-intézményesített etnikai megosztottság párhuzamos, egymástól független struktúrákat, hermetikusan elzárt, de életképes (területileg nem feltétlenül összefüggő) entitásokat hoz létre; 2. olyan rendszer alakul ki, amelyben a decentralizációs mechanizmusok és keretek torz autonómiát teremtenek: a szegregált, párhuzamos szerb közösségek alapvető létfunkcióiban (kötségvetés, energia-ellátás stb.) és biztonságigényében ráutaltság, és a koszovói albán intézményektől-struktúráktól való függőség érvényesül, amely végeredményben ellehetetleníti Koszovóban maradásukat. Ez utóbbi a szerb állam aktív fenntartó szerepe ellenére is bekövetkezhet, ugyanis a jelenlegi üresjáraton történő, improduktív üzemeltetés hosszú távon nem fenntartható. Az újonnan létrehozott, enklávékat tömbösítő „szerb önkormányzatok” és kvázi autonóm hatáskörök, a belgrádi függőség intézményesítése Szerbia szuverenitás-szigeteit hozza létre Koszovó-szerte. Ami nem azt jelenti, hogy a fennmaradó enklávék és új etnikai tömbök lakossága ne lenne érdekelt a nagyobb mobilitásban és intenzív interakciókban kifelé, de a szegregálódás megerősítése az önkormányzatiság újonnan létrehozott formájában egyoldalúsítja a függőség viszonyrendszerét. Márpedig a belső integráció hiányában ezek a struktúrák már középtávon sem lesznek fenntarthatók. Az elitrepresentációk ugyanakkor nagyrészt elfedik ezeket a valóságokat. Az elit- és mikrostratégikák elválása azt eredményezi, hogy az elitek pozícióiban bekövetkező strukturális változás nem a közösségek tagjai strukturális helyzetének változásait tükrözik, hanem az etnikai ellenőrzés erőviszonyainak

¹⁰¹ A szerb ortodox egyház által is használt julián-naptár szerint a szerbek egyik legjelentősebb ünnepe, a Vidovdan által megemlékezett első rigómezei csata 1389. június 15-én volt, míg a Gergely-naptár szerint június 28-án. Az eredeti időpont június 28-a lett volna, Vidovdan napja, de a dátum szimbolikus jellege az előrehozatallal sem csorbul.

pillanatnyi helyzetét. Észlelt helyzetük azonban annál inkább változik. Mindennek eredményeképpen lokális szinteken folyamatosan új elképzelt kisebbségek és új elképzelt többségek jelennek meg.

I. sz. melléklet

Koszovó topográfiai térképe

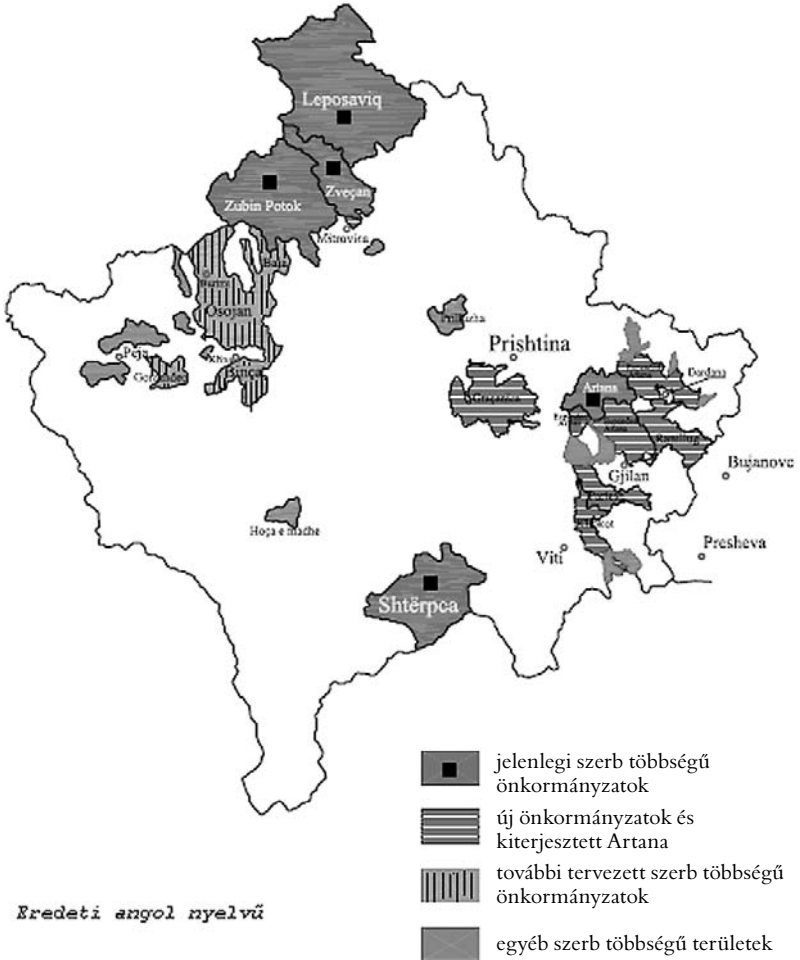

Forrás: Világbank, IBRD 30432R

II. sz. melléklet

Szerb önkormányzatok és a szerbek lakta területek Koszovóban

Forrás: Vetëvendosje!